

Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Vakıfların Teftişı ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği*

Hasan Doğan**

Öz

Vakıflar, hukukî ve tarihî açıdan medeniyetimizde değerli bir misyon üstlenmiştir. İnsanî, vicdanî yönleri bulunan vakıfların işletilmesi ve yönetilmesi kadar denetimi de büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk döneminden itibaren vakıfların denetlendiği, bu konuda gerektiğçe düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Zamanla vakıfların sayılarının ve maddi güçlerinin artışı, vakıflarla ilgili yolsuzluk ve usulsüzlük iddialarının çoğalması, devleti daha köklü çözüm ve sistem geliştirme arayışlarına itmiştir. Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti'nin ve ardından bu nezarete bağlı olarak Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin kurulması bu süreçte bir dönüm noktası olmuştur. Makalede İslam hukuku ve Osmanlı hukuk sisteminde vakıf kavramına, Tanzimat öncesi dönemde vakıfların teftişine dair atılan adımlara ve Evkâf-ı Haremeyn Nezareti ile Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin yapı ve işleyişine temas edilecektir.

Anahtar kelimeler: Vakıf, vakıfların teftişı, Evkâf-ı Haremeyn Nezareti, Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, Evkâf Muhasebeciliği Mahkemesi, Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti, İslam Hukuku, Türk Hukuk Tarihi, Osmanlı Hukuk Sistemi

Inspection of Waqfs and Awqaf-ı Haremeyn Inspector's Office in the Classical Period of the Ottoman Legal System

Abstract

Waqfs have undertaken a valuable mission in our civilization in legal and historical terms. The supervision, as well as the operation and management of waqfs with humanitarian and conscientious aspects is of great importance. It is seen that waqfs were inspected from the first period of the Ottoman Empire and necessary regulations were made in this regard. Over time, the increase in the number and financial power of waqfs and the increase in allegations of corruption and irregularities regarding waqfs have pushed the state to seek more radical solutions and system development. The establishment of the Ministry of Awqaf-ı Haremeyn and subsequently the Inspectorate of Awqaf-ı Haremeyn under this ministry was a turning point in this process. In the article, the concept of waqf in Islamic law and the Ottoman legal system, the steps taken regarding the inspection of waqfs in the pre-Tanzimat period, and the structure and functioning of the Ministry of Awqaf-ı Haremeyn and the Awqaf-ı Haremeyn Inspectorate will be touched upon.

Keywords: Waqf, inspection of waqfs, ministry of waqfs, Inspectorate of Waqfs, Court of Accountancy of Waqfs, Ministry of Imperial Waqfs, Islamic Law, Turkish Legal History, Ottoman Legal System

* DOI: 10.16971/vakiflar.1505619

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Haziran 2024 / June 2024

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2024 / June 2024

** Doç. Dr., Ankara-Türkiye; hasandogan1@gmail.com; ORCID: 0000-0001-7810-0966

Giriş

Vakıf, bir malın dinî, sosyal veya hayra dair bir gayeye ebediyen tahsisi anlamıyla hukuk, din, tarih, sosyoloji gibi çok sayıda disiplinin ortak konusudur. Bilhassa hukuki bir kurum olarak vakfın doğru anlaşılabilmesi için tarihî ve sosyolojik arka planına nüfuz edebilmek büyük önem taşımaktadır. Öte yandan vakıflar ve vakfiyeler (vakıfnâmeler)¹ tasarrufun hüccet ve senedi, hükmî şahsiyetin nizamnamesi olarak bir hukukî metin olmanın dışında tarihi aydınlatan bir vesika, kültüre, sosyoloji ve diğer disiplinlere dair bir projeksiyon vasıtası olarak ele alınabilir (Köprülü, 1938: 4-5).

Vakıflar ekonomik, sosyal, dini ve diğer açılardan toplumun birtakım hizmetlere erişiminde, sosyal adaletin sağlanmasında büyük rol oynamıştır. Vakıf tesis eden hukuken ehliyet sahibi kişinin servetini toplum yararına kullanması; devletin erişim sağlayamadığı alanlardaki boşlukları doldurması; milli servetin âtil biçimde kalmasının engellenmesi gibi katma değerler üretmiştir (Ş. Berki, 1965: 85, 87)

Vakıflar sadece hayır hasenat kurumları olarak değerlendirilmemelidir. Vakıflar toplumsal refahın yükselmesinde itici güç olmuştur. Ayrıca para vakıfları gibi bazı vakıf biçimleri kalkınma enstrümanları olarak işlev görmüştür.

I. Eski Türklerde Vakıf Müessesesi

Vakıf, Türklerle veya İslam dini ile insanlığın kullanımına girmiş bir kurum değildir. Eski Roma'da *fidei commissum*, Bizans'ta *piae causae* adlı yapıların vakıf tasarruflarına benzer nitelikleri vurgulanmıştır. Bazı tarihçiler anılan yapıların vakıf mefhumunun atası şeklinde görmüşlerdir (Barnes, 1986: 13-15). Schacht gibi müsteşrikler, Bizans'ın *piae causae* kurumunun İslamiyet sonrasında ortaya çıkan vakıf anlayışını etkilediğini ileri sürmüşlerdir. İtalyan hukukçu M. Gatteschi gibi isimler İslamiyet'teki vakıf kavramının Roma hukukundaki kimsenin yararlanamayacağı, kimseye ait olmayan *res-sacrae*'sından geldiğini belirtmektedir (Morand, 1910: 243; Schacht, 2000: 561; Hüseyin Naci, 2020: 329; Kayaoğlu, 1978: 53-54)

Boğazköy'de yapılan kazılarda bulunan çeşitli tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla Hititler'e ait yazılı tabletlerde vakıf tasarrufu olarak nitelenebilecek bilgilere rastlanmıştır (B. Köprülü, 1951: 491). Hristiyanlıkta doğrudan halkın kullanımında olmamakla beraber kilise ve rahipler için tahsis tasarrufları yaygındır. Budistlerde de bu anlamda vakıf benzeri tahsisler görülmektedir (Reuben, 1942: 180; Kayaoğlu, 1978: 50)

Ancak vakfın İslamiyet öncesinde de Türklerde varlığı görülmektedir. Özellikle edebî eserlerden ve elimize ulaşan kayıtlardan Uygur medeniyetinde vakfın varlığı açık biçimde görülmektedir. İslamiyet öncesi Türk devletleri içerisinde ilk kez kurumsal bir vakıf kültürünün Uygurlarda görüldüğü ifade edilebilir. Uygurlar yönetim ve örgütlenme anlayışlarıyla huzur ve güven ortamı tesis etmekte başarılı olmuşlar, bu da beraberinde ekonomik açıdan bir refah atmosferini getirmiştir. Her ne kadar sınırlı bir bölümü tarafından bir dönem benimsenmişse de Mani dininin savaşa bakışının da kültürel gelişime tesiri olduğu ileri sürülmektedir. Uygur ülkesi ekonomik, tarihî, coğrafi sebeplerin ve çok inançlı sosyal yapısının katkısıyla kültürel ve ticari anlamda bir etkileşim havzasına dönüşmüştür. Uygur yurdunda noterlik kurumunun, düzenli mahkemelerin, kütüphanelerin, gümrük örgütlenmesinin yanı sıra vakıfçılık anlayışının ilerlemiş olduğunu söyleyebiliriz. Yapılan arkeolojik ve bilimsel çalışmalar sonunda Uygurlara ait çoğunluğu dinî, diğerleri iktisadî, edebî, tıbbî, idarî vesikalar, vakfiyeler, vasiyetnameler elde edilmiştir (Akkaya, 1943: 77; Binark, 1969: 422 ve 426). Uygur vakfiyelerinin elimizdeki en eski vesikalarının çok eski dönemlere dayandığı tespit edilmiştir. Belli ki Uygur vakfiyeleri, genelde Budizm dinine mensup Türkler tarafından Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır. Ancak Çince kaleme alınan vakfiyelere de rastlanmıştır. Örneğin Turfan yakınlarında bulunan bir Uygur vakfiyesi, gelirleri tıp ve diğer bazı konularda eğitim veren bir Buda manastırına tahsis edilen, vergiden muaf bir vakıf tesisini ortaya koymaktadır (Kunter, 1939: 20;

¹ Vakfiye, vakıf hükmî şahsiyetinin nizamnamesi, vakıf tasarrufunun senet ve hüccetidir. Ortaya çıkan hukuki ihtilaflar vakfiyedeki hükümlerin dikkate alınması suretiyle çözümlenir (A. H. Berki, 1965: 9).

B. Köprülü, 1951: 490, 492; Binark, 1970: 30; Cansel, 1988: 322; Özden, 2010: 341) Bu çerçevede Uygur Türklerinin elimize ulaşan vakfiyelerinin tümünün dini içeriğe sahip bulunduğunu, üç alana dair kaleme alındığı söylenebilir:

- Manastır inşası amacıyla yapılan tasarruflar,
- Manastırlara gelir oluşturmak için düzenlenmiş arsa temlik vesikaları,
- Manastır veya manastıra ait yapıların temlikinin devlet tarafından tasdiki ile vergi muafiyetlerine dair fermanlar (Arat, 1964: 13)

İslamiyet sonrası Türklerde ilk defa Karahanlılar devrinde Hükümdar Ebû İshak İbrahim b. Nasr Tamgaç Buğra Han bir medrese vakfetmiştir. Bunun ardından Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün 1067'de Bağdat'ta vakıf medrese olarak tesis ettiği Bağdat Nizâmiye Medresesi karşımıza çıkmaktadır. Gerek Şiilik karşısında güç edinme arayışı, gerekse tasavvuf ekollerinin bu husustaki iştiağı ile bu dönemde vakıf eserlerde ciddi bir artış olduğunu göstermektedir. Harezmsahlar, Atabekler, Eyyûbîler, Memlükler, Anadolu Selçukluları, Timur Devleti, Akkoyunlular, Safeviler ve diğer Türk devletleri döneminde de çok sayıda vakıf kurulduğu bilinmektedir (Yüksel, 2002: 48).

II. İslam Hukukunda Vakıf Müessesesi

Kur'ân-ı Kerim'de ve Sünnet-i Nebî'de ayrıntılı ve sistematik biçimde vakfa dair kurumsal bir çerçevenin çizilmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber İslam hukukunda başlı başına önemli bir alanı kaplayan vakıfların kuruluş ilkelerinin infak, sadaka, zekat ve yardımlaşmayı emreden ayet-i kerimelere ve hadis-i şeriflere dayandığını söyleyebiliriz.

Vakıf aslında bir nevi sadaka-i cariye olarak değerlendirilmektedir. Bu Hz. Peygamber (SAV)'in şu hadis-i şerifine dayanmaktadır: İnsan ölünce, üç ameli dışında bütün amellerinin sevabı kesilir: Sadaka-i *câriye*, kendisinden istifade edilen ilim, arkasından dua eden hayırlı evlât (Müslim, 2014: IV/348. No: 1671). Öte yandan İslamiyet öncesi Cahiliye döneminde de vakıf benzeri yapılar dikkat çekmektedir: *emvâl-i muhaccere* (Hüseyin Naci, 2020: 328-329). Şeybeoğullarının Kâbe hizmetleri ile ilgili kurmuş olduğu yapının da bir nevi vakıf olduğu, bunun da kökeninde Hz. İbrahim'in Kâbe'ye dair bir vakıf anlayışı ortaya koyduğu belirtilmiştir. Buna karşı Cahiliye döneminde vakfa rastlanmadığını savunanlar da olmuştur (Köprülü, 1942: 3; Kayaoğlu, 1978: 51)

Hz. Peygamber (SAV), Medine'de bulunan yedi parça akarını vasiyet yoluyla vakf ve süknâsını (oturmak üzere intifa hakkını) yoksul Müslümanlara şart eylemiştir (el-Hassâf, 1999: 5-7; A. H. Berki, 1962: 10). Hz. Ömer, Medine'de yer alan *Semğ* adlı hurma bahçesi hakkında nasıl bir tasarrufta bulunması hususunu Hz. Peygamber (SAV)'e sormuştur. Hz. Peygamber (SAV): *Aslını habs ve semeresini tasadduk eyle* buyurmuş, bunun üzerine Hz. Ömer de bahçeyi yoksullar için vakfetmiştir (İbn Mâce, 2009: III/476. No: 2396; el-Hassâf, 1999: 8). Buna benzer biçimde Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Zeyd b. Sâbit, Hazret-i Aişe'nin de benzeri tasarruflarda bulunduğu görülmektedir (İbn Mâce, 2009: III/475-476; el-Hassâf, 1999: 8-16; A.H. Berki, 1962: 11).

Buna göre Hz. Peygamber (SAV) döneminden itibaren vakıfların kurulmaya başladığını ve amaçsal olarak farklı bir çizginin üstünde gelişim gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bilhassa Suriye ve Mısır'daki ilk fetihlerin ardından yani hicretin ilk asrından itibaren vakıfların kuruluşunda önemli bir aşama dikkat çekmektedir. (Köprülü, 1938: 1) İlk İslam hukukçuları içinde vakıf müessesesine dair farklı yaklaşım ve tereddütler gözlemlenmektedir. Bilhassa vakfın sıhhat ve lüzumu üzerinde İmam Ebu Hanife'nin, vakfı ariyetin bir türü olarak değerlendirmesinden ve buna bağlı olarak lüzum ifade etmeyeceği yönündeki

Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği

kanaatinden kaynaklı farklı bir yaklaşımı olmuştur. İmam Ebu Hanife, vakfın meşruiyetini benimsemekle birlikte miras ayetlerinin hükümlerini ön planda tutmuş, buna bağlı olarak da vakfın lüzum² ifade etmeyeceğini vurgulamıştır. İmam Muhammed, mevkufun (vakfolunan mal) mütevelliyeye teslimi öncesinde vakfeden veya mirasçılarının vakıf tasarrufundan dönebileceğini belirtmiş, teslim sonrasında lüzumun söz konusu hale geldiğini belirtmiştir. İmam Ebu Yusuf ise vakıf tasarrufunda bulunan kişinin bunu açıkça beyan etmesi suretiyle lüzumun gerçekleştiği görüşündedir. Hanefi mezhebinin vakıflara dair görüşlerini büyük ölçüde tasarlayan İmam Ebu Yusuf'un vakıflarla ilgili kanaatinin oluşmasında yaptığı hac yolculuğu münasebetiyle Medine'de vakıfların hizmetlerine şahit olmasının rolü olduğu rivayet edilmektedir.

Gerek İmam eş-Şâfiî ve gerekse *Ahmed b. Hanbel'e* göre vakfedilen mülk, vakfedenin mülkiyetinden çıkmaktadır. *Mâlikîler* ise vakfedilen malın, diğer bir kişinin mülkiyetine girmediğini, ancak bazı tasarruflar bakımından vakıf tasarrufunda bulunan kişi ve mirasçılarının mülkiyetinden çıkmadığını savunmaktadır. Mescid ve kabir vakıflarının lüzumu üzerinde böyle bir ihtilaf bulunmamaktadır (eş-Şâfiî, 2001: V/104; Köprülü, 1938: 1-2; A. H. Berki, 1962: 12; Bilmen, 1967: IV/ 172; Kayaoğlu, 1978: 53).

Hicretin ikinci asrının ikinci yarısında vakfın hukuki kimliğini elde ettiği, Abbasiler devrinde İmam Ebu Yusuf'un yaklaşımı etrafında temel kriterlerinin ortaya çıktığı söylenebilir (Köprülü, 1942: 4, 12). İlk dönem fıkıh eserlerinin *Kitâbu's-Sadakât* ve *Kitâbu'l-Ahbâs* adlı bölümlerinde vakıf kavramını daha çok *sadaka* ve *habs* kelimeleriyle ifade ederek konuya temas edildiği görülmektedir. Hicretin üçüncü yüzyılında Ebubekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf (ö. 261/875)'in *Ahkâmu'l-Vakf (Ahkâmu'l-Evkâf)* ile Ebubekr Hilâl b. Yahyâ (Hilâlu'r-Ra'y)'in *Ahkâmu'l-Vakf* adlı eserleri, konuyu sistematik ve ayrıntılı biçimde ele almasıyla birer dönüm noktası olmuştur (eş-Şâfiî, 2001: V/104; el-Hassâf, 1999: 7; A. H. Berki, 1962: 9-10).

Genel olarak İslamiyet'in temel kaynaklarındaki ilke ve referanslardan hareketle Müslümanların temel ihtiyaçlarındaki değişimlere bağlı olarak ve karşılaştıkları kültür ve medeniyetlerdeki sosyal müesseseleri de dikkate alarak vakıflar hususunda büyük adımlar attığını belirtebiliriz.

III. Osmanlı Hukuk Sisteminde Vakıfların Teftişi

Öncesindeki Türk devletlerinde de varlığı güçlü biçimde hissedilen vakıflar, Osmanlı Devleti zamanında daha çok kurumsallaşmış, gelişim göstermiştir. Osmanlı fethettiği topraklarda bir takım sosyal ihtiyaçların hızlı, kolay biçimde görülmesini teminen vakıf kurmayı teşvik etmiştir. Vakıflar büyür ve çoğalırken vakıflara dair hukukî, edebî, dinî ve diğer alanlarda çok sayıda eser kaleme alınmış, konuya dair doktrinel bir derinlik elde edilmiştir. Bu siyaset Osmanlı'nın bir vakıf medeniyeti olarak anılmasına vesile olmuştur (İpşirli, 2014: 387) Vakıf kavramı, Osmanlı toplumu ile et tırnak ilişkisi içinde bir anlam derinliğine sahiptir. Örneğin Osmanlı döneminde kurulan şehirler vakıf-imaret anlayışıyla ete kemiğe bürünmüştür. Şehrin temel yapıları olarak cami, medrese, şifahane gibi eserler kendilerini inşalarından sonra da ayakta tutması planlanan vakıflarla çağlarının ötesinde bir hizmet müktesebatı meydana getirebilmiştir.

Vakıfların kurulması kadar, kuruluşu tamamlanmış vakıfların amacına uygun biçimde varlığını sürdürmesine yönelik düzenlemeler yapmak, tedbirler almak ve bu amaçla teftiş mekanizması tesis etmek de büyük önem taşımaktadır. Tarihin bir döneminde ortaya çıkıp hayırlı hizmetler verip sonrasında içi boşalmış, amacından uzaklaşmış bir çok sosyal müessese bulunmaktadır. Vakıf müessesesinin sürdürülebilir bir misyon olarak değerlendirilmesi için teftişinin hassasiyetle icra edilmesi gerekmektedir. Öte yandan devletten bağımsız bir hareket sahası olan vakıfların merkezi yönetimin çizdiği çerçevede kalması ve genel ilkeler ile vakıf tasarrufunda bulunan (vâkıf) kişi/kişilerin kuruluşta beyan ettikleri irade ve şartlarına sadakat gösterilmesinde teftişlerin büyük önemi olduğu muhakkaktır.

2 Vakf-ı Lâzım: Vakfeden veya hâkim tarafından feshedilmesi caiz olmayan vakıftır.

A. Evkâf Nezâreti'nin Kuruluşu Öncesinde Vakıfların Teftişi

Vakıfların teftişine dair sistemli ve kurumsal bir tasarım oluşmadan önce teftişler merkezî yönetimin irade ve çizdiği sınırlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vakıfların teftişine dair elimize ulaşan en eski örnekler XV. yüzyıl ortalarına kadar gidebilmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in 1458 yılında Sultan Yıldırım Bayezid'in Kütahya Yoncalu nahiyesi ve Buğluca köyü ile Sulu mahallesindeki vakıflarının denetimini istediğine dair bir emir bu konuda örnek olarak zikredilebilir (BOA, TSMA. d. 7088; Biçer, 2024: 84).

Osmanlı tarihinde en gözde ve en güçlü vakıfların başında Haremeyn vakıflarının geldiği ifade edilebilir. Evkaf-ı Haremeyn (Haremeyn vakıfları) Mekke ve Medine'de bulunan başta Kâbe-i Muazzama, Ravza-i Mutahhara olmak üzere mukaddes mekânların hayrat masraflarına karşılık kurulmuş olan vakıflardır. 1586 senesine gelinceye dek Kapı Ağaları (Bâbüssaade Ağaları), daha sonra ise Dârussaade Ağaları tarafından yönetilmişlerdir. Bu durum, 1836 senesinde Haremeyn Vakıfları için *Evkâf-ı Haremeyn-i Şerife'nin Nezâreti'nin* kurulmasına kadar sürmüştür. Bu süreçte her yıl memurlar eliyle tahsil olunan gelirleri ile Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere ve Kudüs-i Şerif'e surreleri³ gönderilmiştir (Atalar, 1991: 237-238) Haremeyn vakıfları mütevellî ve çalışanlarının vakfa zarar verdiği iddiaları ortaya çıkınca vakfın muhasebesinin kadıya ve kadı tarafından mühürlü defterlere işlenmesinin ardından Divân-ı Hümâyûn'a intikali istenmiştir (Akgündüz, 1990: II/ 140-141). Sultan II. Bayezid'in Fatih Sultan Mehmed Vakfı'nın Anadolu'daki gelirleri ve mütevellî ile çalışanlarının teftişine dair Kütahya kadısına görev verdiği bilinmektedir (Yıldız, 2019: 44).

Tüm vakıfları bir çatı altında toplayan *Evkâf Nezâreti'nin* kuruluşuna kadar vakıfların teftişindeki temel profiller, mütevellîler, kadılar ve müfettişler olmuştur. Eğer vakıf için bir nâzır söz konusu ise mütevellî nâzıra uymak durumundadır. Buna göre nâzır hem vakfın işleyişindeki en üst organ, hem de iç denetimin ana aktörü rolünü üstlenmiştir (Köprülü, 1942: 14). Bilhassa kadıların gözetimi yerine meslek mensuplarından seçilen teftiş mekanizmalarının tercih edilebildiği görülmektedir. Bilahare saray mensupları tarafından kuruluşu gerçekleştirilmiş vakıfların teftişinde saray ağaları, Mekke ve Medine'deki veya bu iki mukaddes şehir için kurulmuş vakıfların teftişinde ise Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti ön plana çıkmıştır (Genca, 2014: 531). Ancak Haremeyn Vakıfları'na dair hususi bir yapı kurulmadan evvel de denetimlerinin yapıldığı bilinmektedir. Bu teftişlerin elimizdeki en eski örneklerinden biri 957/1550 tarihinde Mısır'da bulunan Haremeyn Vakıfları'na yönelik Memur Abdullah el-Gazzâlî tarafından yapılmış çalışmaya ait defterdir (BOA. MAD. d. 465).

Genel olarak bu dönemde vakıfların teftişine dair İslam hukukunun temel eksenî etrafında bir tasarım takip edilmiştir. Buna göre vakfın yönetimi, şartların ve malların muhafazası, gelir tahsili, masrafların ödenmesi gibi işler için ayrı bir nâzır veya mütevellî heyeti yoksa kadıya görev verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk vakıf nâzırının Orhan Gazi tarafından Bursa vakıfları için atanan Vezir Sinan Paşa olduğu söylenebilir. Ancak hususî bir nâzır veya mütevellînin varlığı söz konusu ise hükümdar ve devlet adına murakabe misyonunu icra eden profil, kadıdır (Köprülü, 1942: 14; Yıldız, 2019: 48) Buna göre kadının tescil etmediği işlemlerin geçerliliği ve resmîyeti teorik olarak bulunmamaktaydı. Keza vakıfların gelirlerini ve giderlerini kadıların periyodik biçimde görüp incelemesi usulü dikkat çekmektedir. Yine vakıfla ilgili hukukî anlaşmazlıklarda karar; vakfa ve vakfı yönetenlere dair denetim mercii yine kadı mahkemesidir. Bu konuda örnek bir olayda Yemen Fatihî diye bilinen Sinan Paşa'nın vefatı öncesinde Üsküdar Salacak'taki köşkü ve diğer sahip olduğu şeyleri vakfettiği görülmektedir. IV. Mehmed Han'ın kız kardeşi Ayşe Sultan vakfın mütevellîsinden bu köşkü kiralamış ve epey müddet burada kalmıştır. Çocuğu olmadan vefat

3 Surre, terim olarak Padişahların hac mevsimi öncesinde, Recep ayında İstanbul'dan Mekke ve Medine (Haremeyn)'de bulunan yoksul veya şehrin önde gelenlerine takdim edilmek üzere hususi bir merasimle yola çıkardıkları altın, gümüş ve sair hediyelerdir (Atalar, 1991: 239).

Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği

eden Ayşe Sultan'ın ölümü üzerine Padişah, buranın vakfa ait olmadığını belirterek kız kardeşinin varisi vasfıyla köşkü zapt etmiş, vakıf mütevellisi Üsküdarlı Mehmed Ağa önce itirazını ifade etmiş, sonra da netice alamadığı için konuyu Rumeli Kazaskeri Çatalcalı Ali Efendi nezdinde dava konusu yapmıştır. Duruşmada padişaha vekâleten Defterdar Ahmed Paşa, ayrıca Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa hazır bulunmuştur. Şahitler de dinlendikten sonra karar padişahın aleyhine çıkmıştır (Güllüoğlu, 1970: 16-17). Bu olağan, periyodik teftişler dışında şikâyete bağlı olarak veya diğer gerektirdiği hallerde olağanüstü teftişler yapılmıştır (Yıldız, 2019: 35-36 ve 40).

Şikâyet hallerinde kadı mahkemesine müracaat edilebildiği gibi doğrudan Divân-ı Hümâyûn'a da konuyu intikal ettirmek mümkün görülmüştür. Mühimme defterlerinde vakıflara dair binlerce hükmün olduğu, çoğunun müteveli kaynaklı aksaklık, usulsüzlük, yolsuzluk iddialarına, bunlara dair kararlara, cezalara, tedbirlere yer verildiği görülmektedir (İpşirli, 2014: 393). Bunlardan birinde Şam'da bulunan İmâret-i Âmire mütevellisi Molla Ağa hakkındaki şikâyet üzerine Divân-ı Hümayûn, hem müteveli hem şikâyetçilerin teftişini, hakların sahiplerine verilmesini, sonucun da bildirilmesini emretmiştir (BOA. Mühimme Defteri. 5/115. Hüküm 639).

Şikâyetin değerlendirilmesi amacıyla bölgedeki ilişkili kâdı veya komşu bölgelerden bir başka kadı yahut da bunların dışında özellikle eskiden kadı, kazasker, müderrislik yapmış ilmiye sınıfından bir müfettiş görevlendirilebilmekteydi. Teftiş sürecinde hizmet verecek bilirkişi gibi kişiler de kadı ve müfettişlere yardım etmek üzere tayin edilirdi (Yıldız, 2019: 45-46). Yukarıdaki olayda teftiş için Şam beylerbeyi ve kadısına 1565 senesinde emir gönderilerek görevlendirme yapıldığı görülmektedir (BOA. Mühimme Defteri. 5/115. Hüküm 639).

Olağanüstü teftişlerde vakıf muhasebeleri, müteveli heyeti üyelerinin masrafları ve gelirleri gibi hususlar özellikle incelenmekteydi. Bu amaçla eski yıllara dair kayıtlar da talep edilmekteydi. Güvenilir ve hukuki yetkinlik bakımından ehil olması aranan müfettişten, teftişi usulüne uygun olarak gerçekleştirilmesi, kusurlu kişileri mahkeme sürecine sevki, haksızca ele geçirenlerden vakfa ait malları geri alması, vakfiyeye aykırı uygulamaları sona erdirmesi, ayrıca arzı gereken hususları bildirmesi gibi hususlar beklenmekteydi (Yıldız, 2019: 42-43, 46). Buna dair örnek bir olayda Bursa Hamza Bey Evkafı mütevellisi Mehmed Bey, vakfın eski mütevellisinin vakfa ait kimi köylere adam yollayıp mahsul toplayarak vakfi zarara uğrattığına dair şikâyetine istinaden, 1630 senesinde vakfın müfredat defterlerinin incelenmesi hususunda Yenişehir ve İnegöl kadılarına fermanla emir verildiği dikkat çekmektedir (BOA. Mühimme Defteri. 85/10. Hüküm 13).

Vakfın teftişine dair kadı (şer'iyye) mahkemelerinin kararları da ayrıca denetime açıktır. Böyle durumlarda kadının uyarıldığı bir emir çıkarılır ya da kadı hakkında hukukî inceleme söz konusu olurdu. Buna göre kadı kararlarının gözden geçirilmesi, muhakemenin yenilenmesi, hâkim hakkındaki şikâyetlerin değerlendirilmesi, esasen hükümdarın yetkisindedir ve bireylerin veya toplulukların başta Divân-ı Hümâyûn olmak üzere Veziriazam Divanları (İkinci Divanı, Cuma Divanı vs), hatta Beylerbeyi ve Sancakbeyi Divanları gibi çeşitli yargı mercilerine müracaat edebilmesi mümkündür (İbnü'l-Hümâm, 1316 (h): 5/ 461; Ekinci, 2001: 65(244)/ 963-964).

Hürrem Sultan'ın vakıfları için Bâbüssaade Ağası Hadım Mehmed Ağa'yı şart etmesi, Sultan III. Murad tarafından 1585 yılında Şehzade Mehmed Vakfı'nın ve 1586'da Haremeyn ve Selatin vakıflarının idaresinin Dârüssaade Ağası Habeşi Mehmed Ağa'ya verilmesi süreci, Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin kuruluşunu beraberinde getirmiştir (Yıldız, 2019: 48).

B. Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği ve Evkâf Muhasebeciliği Mahkemesi

Vakıfların sayıca yükseliş ve nitelik bakımından çok daha büyük güce erişmiş olmaları, vakıflarda yaşanan olumsuzlukların artışı, geleneksel teftiş anlayışının gözden geçirilmesini zaruri hale getirmiştir. Bahse konu teftişlerin yetersizlikleri, sistemli bir resimden uzak olmaları nedeniyle XVI. yüzyılda Darüssaade Ağası'nın yönetiminde Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği adıyla bir mahkeme ihdas edilmiştir. (Cin- Akgündüz, 2017: 262-273)

Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin tesisi ile eskiden her mahkemenin vakıfların hukuki işlemleriyle alakadar olabilmesi usulü terkedilmiş; büyük bir serveti elinde bulunduran selatin, darüssaade ağaları tarafından kurulmuş vakıflar ve Haremeyn vakıflarına başka bir statü verilerek sadece Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin denetim alanına alınmışlardır. Bununla beraber Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, diğer vakıfların da teftişi yetkisine her halükârda teorik olarak sahipti (Yıldız, 2019: 36).

Esasen davaları ele alış ve tabi olduğu usûl bakımından Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, şer'î mahkemelerle aynı çerçevede değerlendirilebilirse de daha çok ilgili olduğu vakıfların davalarla alakadar olması itibarıyla özel bir mahkeme görüntüsü vermektedir (Cin- Akgündüz, 2017: 262-273; Biçer, 2024: 82).

Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, adından anlaşılacağı gibi teftiş temel misyonuyla hareket etmişse de sadece teftiş merkezli bir kurum değildir. Keza davalara bakılması anlamında bir mahkeme olmakla beraber bir mahkemenin ötesinde işlemlere sahip olmuştur. Buna göre Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin temel görevleri şu şekilde sıralanabilir:

- Başta tüm ülke genelindeki Haremeyn Vakıfları, Selatin Vakıfları, Darüssaade Ağası'nın yönetiminde yer alan vakıflar ve diğer tüm vakıfların hukukî iş ve işlemlerini yürütmek,
- Bu vakıflara ait mali işlere bakmak,
- Anılan vakıfların teftişini gerçekleştirmek (İstanbul dışındaki vakıfların olağan teftişlerini ilgili kâdılar yapmaktaydı),
- Bahse konu vakıflara dair kayıtlar tutmak.

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin 1586 sonu veya 1587 başında kurulmasının ardından Nezaret altında zaman içinde tesis edilmiştir (İnal-Hüsameddin, 1335: 13; Akgündüz, 2013: 364-365):

- Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği
- Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği
- Evkâf-ı Haremeyn Mukâtaacılığı
- Dârüssaâde Yazıcılığı

Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti, İstanbul, Galata, Eyüp kadılarına, Kapudan Paşa, Yeniçeri Ağaları, Sekbanbaşı ve Bostancıbaşılara verilen nezâretlerle beraber kurulan nezaret sayısı 12'ye çıkmıştır. Her halükârda bunlar içinde en güçlü olanı Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti olmuştur (Akgündüz, 2013: 364-365).

Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin çatısı altında bir kalem; Nezaretle ilişkili bütün vakıfların temel şer'î merci şeklinde konumlanmıştır.

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin ilk döneminde Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin tek kişi olduğu, bilahare yardımcılarına sahip olduğu görülmektedir. Müfettişliğin sistematik bir çalışma düzeni kurmasının ardından İstanbul, Edirne, Bursa, Amasya gibi yerlere de müfettiş vekilleri tayin edilmiştir. Müfettiş vekillerinin varlığına dair 1693 tarihli kayıtlar görülmektedir (BOA. Mühimme Defteri. 104, 769)

KLâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği

İlk Haremeyn Evkâf Nâzırı Darüssaade Ağası Habeşî Mehmed Ağa iken ilk Haremeyn Evkâf Müfettişi (el-me'mûr müfettişi'l-evkâf) Amasyalı Memikzâde Mehmed Efendi olarak görülmektedir (BOA, TS-MA.E.0810- 65). Sırasıyla Darüssaade Ağalığı yapan Habeşî Mehmed Ağa, Server Ağa, Hacı Mustafa Ağa ve Osman Ağa'nın nezaretinde 12-13 yıl müfettiş vazifesi ifa etmiştir (Biçer, 2024: 90). İleride Şeyhülislam olacak Mustafa Efendi'nin de babası olan Memikzâde Mehmed Efendi 1009 hicri senesinde vefat etmiştir (İnal ve Hüsameddin, 1335: 16). Sonrasında Ali b. Abdurrauf Efendi (Sünbül Ali, Sünbül-i Arabî), Abdürrezzak b. Halil Efendi ve Ömer b. Hanefî bu göreve getirilmiştir (Biçer, 2024: 93-95).

Özellikle nezaretin kurulmasının ardından vilayetlere vakıf tahrirlerinin ve teftişlerinin yapılacağını bildiren emirler bildirilmiştir (BOA. Mühimme Defteri 62). Vakıfların gelir ve giderlerine dair defterlerin daha düzenli tutulması sağlanmıştır. Vakıfların teftişini yapan kişiler kadılar iken; bundan sonra yine bir kısmı kadılıktan gelmekle beraber bu işleri Haremeyn Evkâf Müfettişliğinin özel vakıf teftişi için görevlendirdiği müfettiş (naib/kâdı) yetkililer gerçekleştirmeye başlamıştır. Nezaretin tesisinde bir süre sonra, Darüssaade Ağası Osman Ağa zamanında, vakıfların gelir gider defterleri Rumeli ve Anadolu defterlerinden tefrik edilmiştir (Biçer, 2024: 85). Haremeyn'e gönderileceklerin miktar ve yolu hususuna dair özel defterlere kayıt yapılması ve bunların da Haremeyn Evkâf Müfettişi tarafından tetkik edilmesi; bunların da Haremeyn Evkâf Nâzırı olan Darüssaade Ağası'nın imzasına açılması usulü benimsenmiştir (BOA. MAD.D. 1806, 998/1590).

Aslında kendileriyle ilişkili vakıfların bütün şer'î meseleleri hakkında işleri olan Evkâf-ı Haremeyn Müfettişlerinin ifa ettikleri görevler şöyle sıralanabilir:⁴

- Nezaret çatısı altındaki vakıfların hukukî davalarıyla alakadar olmak,
- Nezaretle ilişkili vakıfların varidat ve muhasebe defterlerinin tetkiki,
- Surre defterlerinin hazırlanması, denetiminde rol almak, surrelerin kaynak ve dağıtımının kontrolü,
- Saray halkının davalarına bakmak, vefat edenlerin miraslarının kaydı
- Gerekteğinde İstanbul dışındaki vakıflara dair davalarla ilgilenmek.

Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği Mahkemesinin kuruluşunu bir süre sonra (1630'lardan Evkâf Nezâreti'nin kurulduğu 1830'lu yıllara kadar varlığını sürdürecektir olan) bilhassa İstanbul vakıflarının hesaplarına ve tahrirlerinin hazırlanmasına dair misyon yüklenen ve İstanbul kadısına bağlı bir naiplik olarak şekilde görev yapan Evkâf Muhasebeciliği Mahkemesi izlemiştir. Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin yerini XIX. yüzyılda Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği almıştır (Yıldız, 2019: 36-37 ve 48).

Vakıfların teftişi konusunda yapılan düzenlemelere ve alınan tedbirlere rağmen istenen sonuçlar elde edilememiştir. Özellikle Haremeyn Vakıfları gelirlerindeki düşüş devam etmiştir. Vakıf yerinin harap olmasına, tamir hususunda maddi kaynağın yokluğu gibi meşru bir neden bulunmamasına rağmen Haremeyn Vakıfları'na ait yerleri mukataaya vermesi gibi sorunlu işlemler önlenememiştir. Bunun sonunda 1651 yılında Haremeyn Vakıfları'nın hukukî işlemlerinde sadece Haremeyn Müfettişleri yetkili hale getirilmiştir (Yücel, 1988: 20; Yıldız, 2019: 51) Vakıflarda meydana gelen yolsuzluk ve usulsüzlüklere karşı sık sık emirler yayımlanmıştır. Örneğin Sultan III. Mustafa bu tür yolsuzluklara karışması nedeniyle Eski Saray Baltacı Ocağı'nı kaldırarak Darüssaade ve Silahdar Ağalarının haslarını iptal etmek zorunda kalmıştır (Yıldız, 2019: 54).

Sultan I. Abdülhamid, vakıflara dair yaşanan çok başlılık, usulsüzlük ve yolsuzlukları bertaraf etmek maksadıyla 1774 yılında Hamidiyye Vakıfları adıyla bir üst yapı kurmuştur. Evkâf-ı Hamidiyye yapısında üç memuriyetten meydana gelmekteydi:

4 BOA, TSMA. d. 3646.40, s 4b; BOA, EV.HMK.SR. 6. S. 44a; BOA, Ev. HMK.SR. 1. s.15a; BOA, EV. HMK. SR. 3. s.67a. Ayrıca bkz. Atalar, 1991: 205; Kahraman, 2007: 3; Argit, 2017: 40 ve 129; Biçer, 2024: 88.

- Mütevellî Kâim-makâmîliği
- Ruznamçe Kitâbeti
- Evkâf Kitâbeti

Darüssaade Ağaları ve kâtiplerinin yolsuzluklara karışmasını dikkate alan Sultan I. Abdülhamid, kurduğu yapıyı bu aktörlerden uzak biçimde planlamış, güvendiği devlet adamlarının nezaretine bırakmıştır. Bir süre sonra da Sultan III. Mustafa'nın kurduğu Laleli Vakıfları'nı da bu çatının altına sokmuştur (1788). Haremeyn Vakıfları'nda yaşanan sıkıntılı durumlar karşısında Sultan I. Abdülhamid, 1797 tarihinde "Sûret-i Nizâm-ı Müsakkafât ve Mu'accelât-ı Haremeyn" adlı bir nizam çıkarmıştır (Akgündüz, 2013: 365; Akyıldız, 2019: 183).

Ayasofya ve Haremeyn Vakıfları'na ait müsakkafat⁵ ile ilgili olarak görülmekte olan davaların vakıflar için zarara neden olmaktadır. Ayasofya Vakfı bu nedenle çalışanlara karşı borçlu duruma düşmüştür. Sürecin sonunda istifa davalarına bakılmaması emri verilmiştir (Yıldız, 2019: 54, 55).

C- Tanzimat Dönemi ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Kuruluşu Sonrasında Vakıfların Teftişi

Sayıları ve maddî güçleri giderek artan vakıfların yönetimi kadar teftişi de büyük zorlukları, bu arada birtakım suiistimalleri gündeme getirmiştir. Bu konuda evvelce atılan adımlar da istenilen neticeleri sağlayamamıştır. Vakıfların yönetim ve denetiminde ortaya çıkan çok başlılık ve koordinasyon eksikliği de sürecin bu noktaya evrilmesinde rol oynamıştır. Her ne kadar bu vakıfların Darüssaade Ağalarının nezâretine verilmişse de (1716) Sadrazam, Şeyhülislam, Kapı Ağası gibi görevlilerin nezaret ettiği birbirinden farklı vakıflar bulunmaktaydı (Uzunçarşılı, 1988: 208; Yıldız, 2019: 55)

Sultan II. Mahmud döneminde, I. Abdülhamid ve II. Mahmud vakıfları Darphâne-i Âmire Nâzırı'nın yönetiminde birleştirilerek Evkâf-ı Hamidiyye ve Mahmudiyye tesis edilmiş, 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'na dair vakıflar da bu teşkilatın altına alınmıştır. Sonrasında bunların idaresi için Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kurulmuş, böylelikle yönetim ve denetim gücüne sahip bir kurumsal yapı oluşturulmuştur (İnal-Hüsameddin, 1335: 22-29; Öztürk, 1995: 522). Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin merkez yapısı şu birimlerden oluşmaktaydı (Akgündüz, 2013: 367):

- Kesedârlık (îlam ve takrirleri inhâlarını yazmakla görevliydi)
- Zimmet Halifeliği (Muhasebe hizmetlerinden sorumluydu)
- Sergi Halifeliği (Evkâf Hazinesi'ne gelen meblağları ifa ve bütçenin günlük işlemlerini yerine getirme vazifesi bulunmaktaydı). Bunlara birinci ve ikinci maiyyet adı verilen yardımcı kâtipler verilmektedir.

Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri ile diğer devlet ricalinin nezaretindeki vakıflar da buraya dahil edilmiştir. Böylelikle Tanzimat'ın getirdiği değişim rüzgârlarının, merkezileşme eğilimlerinin tabii bir sonucu olarak vakıfların yönetim ve denetiminde yeknesaklığı temin etmek, yolsuzluk gibi durumları bertaraf edebilmek, vakıfların sosyal ve ekonomik gücünden daha verimli yararlanmak, birtakım çevrelerin vakıfların potansiyelleri üzerinden etki alanı oluşturmalarını sınırlandırmak gibi gayelerle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti adıyla yeni bir yapı tesis edilmiştir.

Vakıfları yönetenler için başlangıçta hükümet yetkilisi olmamakla beraber nâzır sıfatının kullanıldığı görülmektedir. Buradaki nâzır, zamanla Meclis-i Vükelâ'nın bir üyesi haline dönüşmüştür.

5 Müsakkafat: Vakfa gelir (galle) temin eden mesken, dükkân gibi üstü kapalı (müsakkaf) akar. Gelirinden, getirisinden istifade olunan arazi, bahçe ve maden ocağı gibi vakıf gayri menkullere müstegallât, üstü kapalı iş hanı, çarşı ve ev gibi akarlar ise müsakkafât adı verilmektedir (Günay, 2012: XLII/478).

Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği

Haremeyn ve selatin vakıflarının büyüklükleri, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti altında konumlanmalarına mani olmuş, 1834'te bu vakıfların idaresi için Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği adıyla başka bir yapı tesis edilmiştir. Bunun ardından 1836 yılında Haremeyn Vakıfları için Evkâf-ı Haremeyn-i Şerifeyn Nezâreti oluşturulmuştur.

Nihayet 1836'da Şeyhülislam vakıfları, 1838'de ise Evkâf-ı Haremeyn-i Şerifeyn Nezâreti, Darphane ile de birleşmiş olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti çatısı altına alınmıştır.

Sonuç

Vakıf kurmak bir medeniyet işaretidir ve insanlığın sosyal hayata dair sorumluluğunun idrakiyle ortaya çıkardığı fevkalade değerli bir kurumdur. Toplumsal sorumluluğunun idrakinde olan devletler, sosyal adaletin, iç barışın tesisi, bireylerin ve toplumun refah seviyesini artırmak amacıyla çeşitli adımlar atarken vakıf ve benzeri yapıların varlığını teşvik etmiş, hatta bizzat kuruluş ve işleyişinde aktif rol almışlardır. Bu çerçevede vakıflar, toplum ve bireylere yönelik hayatî faaliyetleri dışında sonraki nesillerin geleceğine dair bir teminat şeklinde yorumlanmıştır.

Vakıflar, İslamiyet ile ortaya çıkmış veya tarih sahnesinde ilk defa Türklerde yahut Osmanlılarda görülmüş bir müessese değildir. Ancak tarihi süreçte vakıf anlayışının hiçbir coğrafyada olmadığı kadar İslam dünyasında ve bilhassa Osmanlı Devleti'nde büyük bir güce, verimli bir alana eriştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devleti, vakıfların hayatın her alanında etkin olduğu bir medeniyet inşa etmiş, vakıf müessesesini özgün bir çerçevede işlevsel hale getirmiştir. Sosyal devletin sorumlulukları arasında sayılan eğitim, sağlık, kültür, sosyal yardımlaşma gibi hizmetlerin tümüyle veya kısmen vakıflar marifetiyle yürütülmesini kurgulamıştır.

Nicelik ve ekonomik-sosyal güç bakımından sürekli büyümesi, vakıfların yönetimi ve denetiminde bir takım zorluklar doğurmuştur. Ayrıca ekonomik imkânların gelişmesiyle beraber ortaya çıkan yolsuzluk, usulsüzlük iddiaları karşısında devlet mevcut yargı sisteminden istifade ederek olabildiğince tedbirler almaya gayret etmiştir. Bu iddiaların üstüne giderken karşılaşılan sorunlar, denetim konusunda daha köklü kararların alınmasını zorunlu hale getirmiştir. Yeni kurumsal yapılar kurma arayışlarının neticesinde Osmanlı coğrafyasının en güçlü vakıfları Haremeyn Vakıfları, Selatin Vakıfları ve Darüssaade Ağası'nın yönetiminde yer alan vakıfları ilgi alanına alan Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti'nin kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Bahse konu vakıfların hukukî iş ve işlemlerini yürütmek, denetimlerini icra etmek üzere de bu çatı altında Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nin tesis edilmesi, klâsik dönemde vakıfların idaresi ve denetiminde merkezileşme yolunda atılmış en önemli adımlardan biridir. Nezâret ve özellikle de Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği hem davalara bakan bir mahkeme hem müfettişler marifetiyle düzenli teftiş gerçekleştiren bir kurum, hem de vakıfların gelir giderlerini yöneten hesap organı olarak görev yaparken önemli bir arşiv-hafıza oluşmasını da temin etmiştir. Bu konuda katedilen mesafeye ve elde edilen kazanımlara rağmen, sorunların ortadan kaldırılamaması ve hatta çeşitli alanlarda büyümesinin engellenememesi, Osmanlı Devleti'nde daha güçlü yapıların tesis edilmesi ihtiyacını gündeme getirmiştir. Tanzimat'ın getirdiği değişim atmosferinde temelleri atılan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, bu yolda yeni bir merhalenin kapılarını aralamıştır.

Aslında vakıflar, dün olduğu gibi bugün de dünya genelinde işlevselliği devam eden, güncel kurumlardır. Vakıfların yönetim ve denetlenmesi konusunda Osmanlı Devleti'nin pek çok ülkeden, coğrafyadan çok fazla deneyimi olduğu muhakkaktır. Sosyal devlet olmanın sorumluluğunun gerektirdiği icraatları yerine getirirken Osmanlı tecrübesinin dikkate alınması, tarihte yitip yok olmuş, fakat bireylerin ve toplumun bir takım dertlerine çözüm üretmiş bir takım vakıf anlayışlarının ihyası ve vakıfların günümüzde daha iyi kurgulanması, işletilmesi ve denetlenmesinde pusula görevi görecektir.

Kaynaklar

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. A. DVNS. AHK. İS. d. 1-1037.
BOA. MAD. d. 465.
BOA. MAD.d. 1806, 998/1590
BOA. Mühimme Defteri. 62.
BOA. Mühimme Defteri. 104, 769
BOA. Mühimme Defteri. 5/115. Hüküm 639
BOA. TSMA. d. 7088.
BOA, TSMA.E.0810- 65

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akgündüz, Ahmet (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı.
- _____ (2013). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akkaya, M. Şükrü (1943). "Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, (I/3). Ankara. 75-86.
- Akyıldız, A. (2019). *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. İstanbul: İletişim.
- Arat, Reşit Rahmeti (1964). "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, (I/1). Ankara, 5-51.
- Argıt, Betül İpşirli (2017). *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Atalar, Münir (1991). *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Barnes, John Robert (1986). *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill.
- Berki, Ali Himmet (1965). "Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti". *Vakıflar Dergisi*, (VI). İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 5-8.
- _____ (1962). "Hukukî ve İçtimai Bakımdan Vakıf". *Vakıflar Dergisi*, (V). İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 9-13.
- Berki, Şakir (1965). "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler". *Vakıflar Dergisi*, (VI). İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 85-92.
- Biçer, Ramazan Hüseyin (2024). "Kuruluşu Döneminde Haremeyn Evkaf Müfettişliği ve Müfettişlerin Kimliği (1589-1622)". *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (VIII/1), 81-98.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1967). *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yay.
- Binark, İsmet (1970). "Türk Vakıflarının Tarihçesi ve Yabancı Gözüyle Vakıflarımız". *Millî Kültür Aylık Dergisi*, (1/7). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 30-35.
- _____ (1969). "Türk Dünyasının En Eski İçtimai Yardım Müessesesi, Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf". *Türk Kültürü*, (VII/ 78), 422-432.

**Klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde
Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği**

- Cansel, Erol (1988). "Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı". *Vakıflar Dergisi*, (XX). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. 321-328.
- Cin, Halil ve Ahmet Akgündüz (2017) *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Çizakça, Murat (2019). "İktisat Tarihi Açısından Vakıflar". *Vakıflar Dergisi* 80. Yıl Özel Sayısı. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. 73-86.
- Ekinci, Ekrem Buğra (2001). "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)". *Belle-ten*, 65 (244). 959-1006.
- Genca, Elif (2014). "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (LXXII / 1), 531-554.
- Güllüoğlu, Ş. (1970). "Çatalcalı Ali Efendi". *Türkiye Muallimler Birliği Bilgi*. 24 (280). 15-17.
- Günay, Hacı Mehmet (2012). "Vakıf". *DİA*, (42). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. 475-479.
- el-Hassâf, E. A. (1999). *Ahkâmü'l-Evkâf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Hüseyin Naci (2020). "Vakfa Dâir Tetkik". *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, (IV/1). Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası (2/12)'ndan Sadeleştiren Ayhan Hıra. 325-346.
- İbn Mâce, E. A. M. (2009). *es-Sünen*. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbnü'l-Hümâm, K. (1316 h.). *Fethu'l-Kadîr*. Mısır.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal ve Hüseyin Hüsameddin, (1335). *Evkâf-ı Hümayûn Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası.
- İpşirli, Mehmet (2014). "Osmanlı Vakıflarında İdari Bozukluklar ve Mütevellî". *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe İsmail E. Erünsal'a Armağan*. İstanbul: Ülke Armağan. 387-404.
- Kahraman, Seyit Ali (2007). *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kayaoğlu, İsmet (1978). "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler". *Vakıflar Dergisi*, (XI). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. 49-56.
- Köprülü, Bülent (1951). "Tarihte Vakıflar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (8/ 3). 479-518.
- Köprülü, Fuad (1938). "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti". *Vakıflar Dergisi*, (I). Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 1-6.
- Köprülü, Fuad (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, (II). Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 1-36.
- Kunter, Halim Baki (1939). *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Morand, M. (1910). "De la Nature Juridique du Hobous". *Etudes de Droit Musulman Algerien*. Alger: Typographie Adolphe Jourdan.
- Müslim, E. H. (2014). *Sahîh Müslim*. Kahire: Dâru't-Te'sîl.
- Özden, H. Ömer (2010). "Türk Vakıf Kurumunun Duygusal ve Felsefî Temelleri". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4/2), 339-349.
- Öztürk, Nazif (1995). "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti". *DİA*, (11). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi. 521-524.
- Reuben, W. (1942). "Budist Vakıfları Hakkında". *Vakıflar Dergisi*, (II). Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 173-181.

Hasan Doğan

Schacht, J. (2000). "Law and Justice". *Cambridge History of Islam*, (Volume 2B Islamic Society and Civilisation). 539-568.

eş-Şâfiî, M.İ. (2001). *Kitabu'l-Umm*. el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ' li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

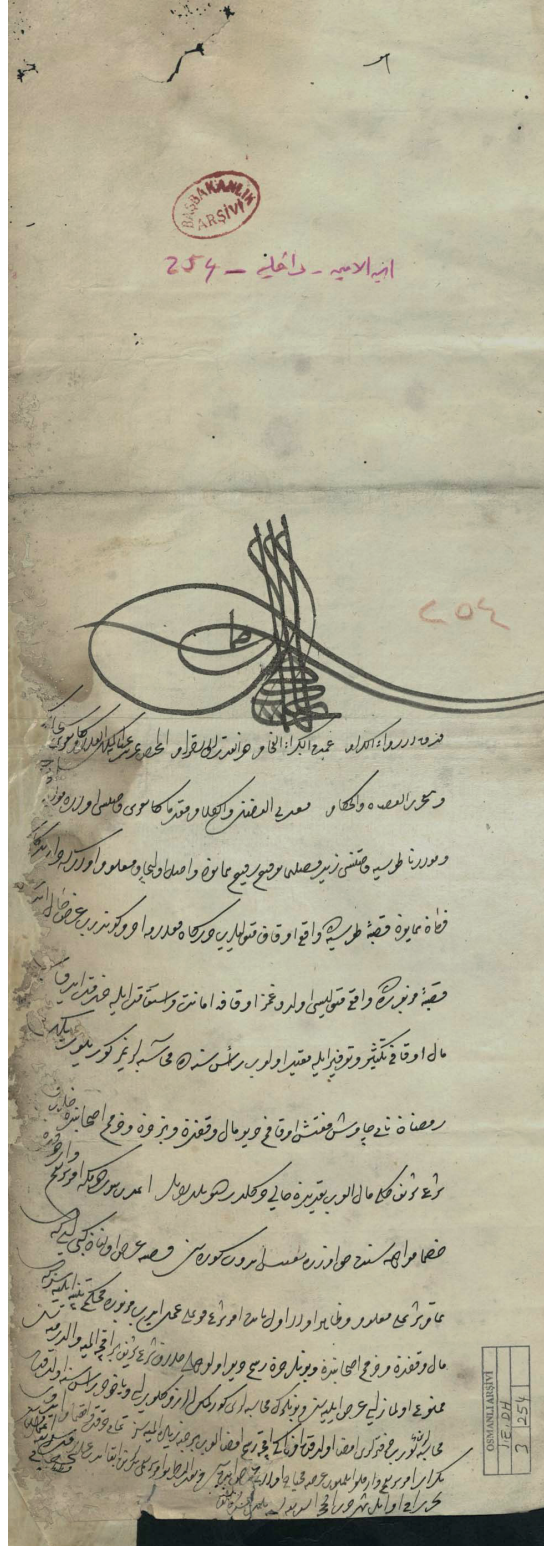
Yıldız, Kenan (2019). "Osmanlı'da Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (42). İstanbul. 33-72.

Yücel, Yaşar (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*. Ankara: TTK.

Yüksel, Ahmet Turan (2002). "Türk İslam Medeniyetinde Vakıfların Yeri ve Önemi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (13), 47-54.

klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde
Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği

EK – 1: Evkaf Müfettişi olduğunu iddia eden Ramazan Çavuş'un vakıf mütevellilerinden para aldığına dair yapılan şikâyet üzerine Çankırı ve Tosya kadılarına yazılan ferman. 29 Nisan 1605

Hasan Doğan

[TUĞRA]

[SULTAN I. AHMED]

Kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fihâm zû'l-kadr ve'l-ihtirâm el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-A'lâ Kengırı sancağbeyi ve mefhareyi'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'deneyi'l-fazl ve'l-keâm mukademâ Kengırı kâdîsı olan (...) ve Mevlânâ Tosya kâdîsı -zîde fazluhumâ- tevkî-i reff-i Hümayun vâsıl olıcak ma'lûm ola ki dârendegân-ı fermân-ı Hümayun kasaba-i Tosya'da vâki' Evkaf mütevellileri Dergâh-ı mu'allâma âdem gönderip arzuhâl eder[ler ki] kasaba-i mezbûrede vâki' mütevellîsi olduğumuz evkafa emânet ve istikâmet ile hizmet edip (...) mâl-ı evkafı teksîr ve tevfir ile mukayyed olup re's-i senede muhâsebelerimiz görülür iken Ramazan nâm çavuş "müfettiş-i evkafım" deyu mâl-ı vakıfdan ve bizden ve zimem ashâbından hilâf-ı şer'-i şerîf küllî mâl alıp te'addiden hâlî değildir deyu bildirdiler. İmdi buyurdum ki emr-i şerîfim vardıkda husamâ muvâcehesinde hak üzere teftîş edip göresin. Kazıyye arz olunan gibi ise ki tamâm şer'le ma'lûm ve zâhir ola ol babda emr-i şer'-i kavimle amel edip mezbûra muhkem tenbîh eylesesiz ki mâl-ı vakıfdan ve zimem ashâbından ve bunlardan resm deyu ol vechile hilâf-ı şer'-i şerîf bir akçe almaya ve aldırmayasın, memnû' olmaz ise arz eylesesin ve bunların muhâsibeleri görül-mük lâzım gelir ise veyahud re's-i sene oldukda muhâsibelerin görüp defterleri imzâ oldukda on iki akçe resm-i imzâ alıp bir habbe ziyâde almayasız, tamâm dikkat ü ihtimâm edip tekrar emr-i şerîfimi varmalı eylemeyip arza muhtâc olanı arz edesin ve ba'de'n-nazar bu emr-i şerîfimi yedlerinde ibkâ edip alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın.

Tahrîren fî evâili şehri Zilhiccetî's-şerîfe li-sene selâse aşere ve elf.

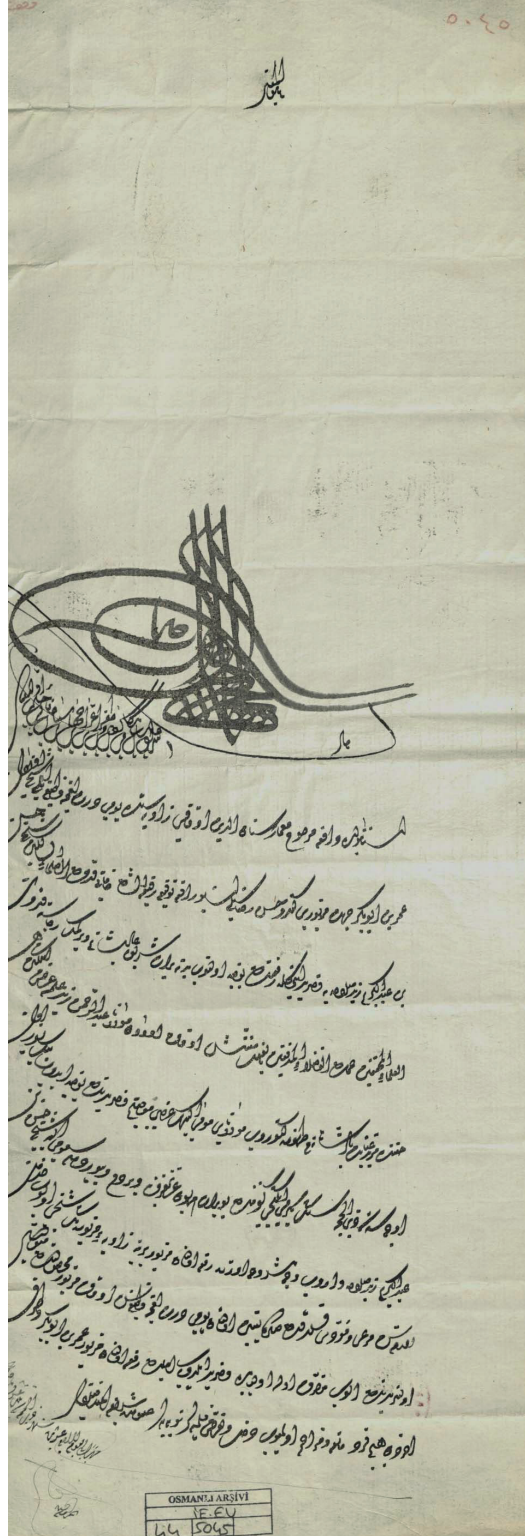
Be-makâm-ı Kostantniyye

BOA. İE. DH. 3/254

klâsik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde
Vakıfların Teftişi ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği

EK – 2: İstanbul Mimar Sinan Vakfı Zaviyesi şeyhliğinden kendi rızasıyla ayrılan Ömer b. Ebubekir'in yerine Evkaf Müfettişi Abdurrahman'ın arzıyla Hasan b. Abdülkerim'in tayinine dair verilen berat.

22 Mayıs 1702

Hasan Doğan
[TUĞRA]
[SULTAN II. MUSTAFA]

Nişân-ı şerîf-i âlişân-ı sâmi-mekân ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-i hakanî hükmü oldur ki İstanbul'da vâki' merhûm Mi'mâr Sinanüddin Evkafı Zâviyesi'nde yevmi dört akçe vazîfe ile şeyh olan Ömer bin Ebubekir cihet-i mezbûru kendi hüsn-i rızasıyla işbu râfi'-i tevkî'-i refi'u'ş-şân-ı hakanî kıdvetü's-sulehâi's-sâlikîn Şeyh Hasan bin Abdülkerim -zîde salâhuhû-ya kasr-ı yed etmekle ref'inden tevcîh olunup yedine berât-ı şerîf-i âlişânım verilmek ricâsına kıdvetü'l-ulemâi's-muhakkıkîn umdetü'l-fudalâi'l-müdekkıkîn bi'l-fi'l müfettiş-i Evkaf olan Mevlânâ Abdurrahman -zîde ilmuhû- arz etmeğin hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhura getirip mevlânâ-yı mûmâ-ileyhin arzı mûcebince kasr-ı yedinden tevcîh edip bin yüz on üç senesi Zilhiccesi'nin yirmi ikinci gününden bu berât-ı Hümayun-ı izzet-makrûnu verdim ve buyurdum ki mûmâ-ileyh Şeyh Hasan bin Abdülkerim -zîde salâhuhû- varıp vech-i meşrûh üzere ref' olunan mezbûr yerine zâviye-i mezbûrenin şeyhi olup hizmet-i lâzimesin mer'î ve mü'eddî kıldıkdan sonra ta'yîn olunan yevmi dört akçe vazifesin Evkaf-ı mezbûre mahsulünden mütevellisi olanlar yedinden alıp mutasarrıf ola ol bâbda kasr-ı yed eylediği ecilden ref' olunan mezbûr Ömer bin Ebubekir ve taraf-ı âhardan hiç ferd mâni' ve müzâhim olmayıp dahl ü ta'arruz kılmayalar, şöyle bileler, alâmet-i şerîfe i'timâd kılarlar.

Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' işrîn [min] şehri Zilhicce [li]-sene selâse aşere ve mi'e ve elf.

Be-makâm-ı Kostantıniyye el-mahruse

BOA. İE. EV. 44/5045